

LA INDETERMINACIÓ DEL SUBJECTE AL LLATÍ I A LES LLENGÜES ROMÀNiques: NOVES REFLEXIONS

M. TERESA QUINTILLÀ I ZANUY
I.E.S. Almenar

En moltes de les anàlisis sintàctiques que apareixen als llibres de text i que s'exposen a les aules, apareixen força freqüentment expressions del tipus: 'frase o oració impersonal', 'subjecte impersonal', 'se impersonal', usades, al meu entendre, impròpiament. Per tal de no caure en el confusionisme o, més exactament, en la negligència terminològica -que sembla caracteritzar (tot i que inconcebiblement) molts estudis filològics-, proposo remuntar-nos a l'origen de la qüestió, és a dir, al problema de la diàtesi i de l'expressió de la indeterminació del subjecte en llatí, per veure després la seva evolució a les llengües de la Romània.

En efecte, la llengua llatina no tenia cap pronom específic per expressar la indefinició del subjecte -com existeix en la majoria de les llengües romàniques (*hom, on, se, si...*)-. Així doncs, la indeterminació -no la impersonalitat¹- podia expressar-se mitjançant un altre seguit de mecanismes no específics. Un d'aquests mecanismes era l'ús de la tercera persona del plural: *dicunt, aiunt, ferunt, tradunt, narrant* (= 'la gent diu', 'els historiadors expliquen'...)

Així mateix, la tercera persona del singular apareix amb un valor indefinit o generalitzant -especialment en proposicions amb el verb en mode subjuntiu-: Cic. *de Or.*, 1, 30:

neque vero mihi quicquam praestabilius videtur quam posse dicendo ... hominum mentes ... impellere quo velit.

També, tot i que menys freqüentment, trobem la tercera persona del singular amb aquest valor en proposicions amb el verb en mode indicatiu: Cic. *Tu.*, 1, 93:

nondum gustaverat, inquit, vitae suavitatem.

¹ No s'ha de confondre subjecte indefinit i subjecte impersonal, tot i que aquest darrer hagi pogut servir per expressar aquell primer. L'impersonal enuncia l'acte o estat que no té ni necessita subjecte (*plou, fa fred...*). L'indefinit relaciona l'acte o l'estat amb un subjecte indeterminat, però que existeix (*hom diu, se dice, on dit = la gent diu, la gente dice, les gens disent*). Tot i això, reputats diccionaris de lingüística no fan aquesta essencial distinció, i així al *Diccionario de Lingüística* (1991) de G.R. Cardona podem llegir: "(impersonal) Tradicionalmente, construcción que neutraliza la oposición entre personas en una no persona, la 3a. del singular o del plural: *se dice que, fr. l'on fait.*"

La segona persona del singular era usada també per expressar la indefinició del subjecte, especialment en proposicions en mode subjuntiu amb valor potencial (*videas, scias... etc.*: 'hom pot o podria veure, saber...').

A Plaute (*Truc.* 768) apareix aquest mateix ús en una proposició amb el verb en indicatiu:

si sitmulos pugnīs caedīs, manibus plus dolet.

Ernout-Meillet (1972²:145) opinen que també la primera persona del plural expressava ocasionalment una certa indeterminació del subjecte, tot i que més que una indeterminació estricta, com en els altres casos, es tractaria de la inclusió del parlant en l'acció expressada: *Caes. B.C.*, 2, 27, 2:

quae volumus, ea aedimus libenter.

Tanmateix, el mecanisme més freqüent i que aquí ens interessa d'una manera especial és la passiva mal anomenada impersonal¹, que indicava la idea verbal independentment de qualsevol subjecte i que, per aquesta via, servia per expressar l'indefinit: *Pl. Poen.*, 834-5:

... in totis aedibus! ... bibitur, estur, ... ('per tota la casa hom beu, menja...').

L'ús de verbs transitius sense complement directe en la veu passiva com *amatur, datur...*, va facilitar l'ús dels verbs intransitius en passiva amb valor d'indeterminació: *itur, erratur, agitur, dimicatur* ('hom va, erra, fa, lluita').

La utilització de quasi totes les persones verbals per expressar la indeterminació del subjecte ens duu a reflexionar sobre la debatuda qüestió del significat de les persones verbals². Benveniste (1972²) va endegar l'estudi de les oposicions de persona a partir de les definicions de la gramàtica àrab. En efecte, en àrab, la primera persona és anomenada *al-mutakallimu* ('el qui parla'), la segona *al-muhatabu* ('aquell a qui hom parla') i la tercera *al-yaibu* ('el qui està absent'). Els noms atribuïts a les persones en àrab posen de manifest que les dues primeres persones intervenen en el discurs, mentre que la tercera en queda exclosa. Així, Benveniste en treu la conclusió que la tercera persona és la forma de la flexió verbal apta per expressar la no explicitació de la personalitat, és a dir, la 'no-persona'.

Un estudi de la morfologia verbal de diferents llengües sobre el comportament de la tercera persona sembla refermar aquesta hipòtesi. En efecte, en moltes llengües la tercera persona no té morfema, o bé té morfema zero, o bé es distingeix de les altres d'una manera evident (com per exemple a la llengua anglesa: *I, you, we, they speak*

¹ Aquesta és la terminologia tradicional i impròpia -com ja he comentat-, usada també indiscriminadament en gramàtica i sintaxi castellana, com per exemple fa M. Antònia Martín Zorraquino (1979:57): "Status diferente al de las construcciones del grupo que precede, presentan según el autor [Nelson Cartagena] las llamadas activas impersonales, que él denomina de sujeto indeterminado, las cuales carecen de sujeto gramatical explícito, a no ser por la persona indicada en el verbo [...]". Sembla, doncs, que la tradició -malgrat que sigui errònia- té un pes més gran que la terminologia encertada, però minoritària, de N. Cartagena.

² S'han ocupat especialment del tema E. Benveniste (1972²:161-172), C. Hernández (1975:121-137), A. Meillet (1948:66-69), P. Monteil (1970) i A. Ronconi (1959:9-17).

- *he, she, it speaks*). En llatí, també aquesta singularitat de la tercera persona queda palesa en la inexistència d'un pronom de tercera persona enfront del sistema que formen la primera i la segona.

Una conseqüència d'aquesta singularitat és el fet que els verbs pròpiament impersonals només apareixen a la tercera persona del singular, ja que és l'única susceptible d'expressar la impersonalitat: *pluit, tonat, fulget, hiemat, ningit, grandinat* ('plou, trona, llampega, és hivern, neva, calamarseja').

En definitiva, podem afirmar amb Monteil (1970:219) que

"aquest problema serà fàcilment resolt si es considera que a l'impersonal de les llengües indoeuropees antigues se li atribueix sempre l'índex flexional de tercera persona singular",

és a dir, amb la terminologia de Benveniste, l'índex flexional de la 'no-persona'. La desinència observada en *plui-t, tona-t...* no és, doncs, de cap manera personal, sinó que la desinència -t es limita a actualitzar la idea de 'hi ha pluja'.

Sembla, doncs, que per expressar més genuïnament la indeterminació del subjecte, la tercera persona del singular era l'única adient. I, efectivament, ja s'ha vist que el mecanisme més usual d'expressar aquesta circumstància era la tercera persona del singular de la passiva (*estur, itur* = 'hom menja, hom va') -veu que analitzarem més endavant-.

Amb tot això, podria semblar que la segona persona del singular i la primera del plural no podien servir per a la neutralització de la personalitat i tanmateix -com hem vist- també eren usades en llatí per expressar la indeterminació. En realitat, aquesta contradicció queda resolta quan hom s'adona que el que fa l'autor o parlant, en aquest cas, és crear un fil de comunicació entre ell i les altres persones desconegudes. Així doncs, la tesi de Benveniste continua essent vàlida si canviem l'expressió 'segona/primera impersonal o indeterminada' i parlem d'una segona/primera persona 'general'.

Un cop vist el panorama a la llengua llatina clàssica, si hom fa una ullada a algunes sintaxis romàniques, s'adona que el mecanisme més productiu per expressar la indeterminació del subjecte (és a dir, un pronom específic) no correspon aparentment i estrictament a cap dels mecanismes llatins que hem relacionat anteriorment.

Podríem dir que, en línies generals, el castellà i l'italià van optar per adaptar el pronom reflexiu llatí *se* en cas acusatiu, mentre que el francès i el català (tot i que la llengua catalana també usa el pronom *se*) s'estimaren més l'ús gramaticalitzat del substantiu llatí *homo* ('home', amb el significat genèric d'ésser humà) -tot i que aquest gir, particular del francès i del català, no resulta tampoc estrany en italià antic¹-.

¹ Pel que fa a la llengua italiana, segons Gerhard Rohlfs (1967²), són tres els principals mecanismes per expressar la indeterminació del subjecte: *-uomo (dice); -uno (dice); -si dice*. Mentre *uomo* i *uno* tenen una difusió més aviat limitada, l'ús del verb reflexiu (*mig*) amb el significat d'un pronom indefinit és molt usat en totes les èpoques i en totes les zones d'Itàlia i aquesta expressió correspon al llatí *dicitur, bibitur...*; i ja al llatí aquesta forma podia estar

Alguns autors, com B. Löfstedt (1965-66:80-107) i P. Benes (1974), opinen que a la llatinitat pròpiament dita no hi ha exemples de *homo* en el sentit romànic. Però l'existència del gir negatiu *nemo* (<**ne-homo*) que apareixia reforçat per *homo* i el fet que ja a la comèdia de Plaute *homo* aparegui com a element gramaticalitzat amb una funció clarament anafòrica apunten ja en una època clàssica l'evolució que experimentarà aquest element en les llengües romàniques. I en llatí tardà trobem exemples com *Peregr.*, 13, 1:

ubi homo desiderium suum compleri videt;

Vitae patr., 7, 26, 1:

Quomodo potest se homo mortificare? Dixit ei senex. Nisi qui arbitratus fuerit...

Com s'explica aquest canvi d'estructures? Quina fou la psicologia lingüística que ho permeté?

Per explicar-ho cal remuntar-se a la distribució diatètica llatina. La gramàtica tradicional distingeix tres veus o aspectes del verb segons que el subjecte realitzi l'acció (veu activa), la suporti (veu passiva) o hi estigui interessat (veu mitja). En llatí la veu anomenada passiva era en realitat mitja-passiva, ja que servia per expressar alhora la passiva pròpiament dita i la mitja; així, *moveor*, significava 'em moc' i 'sóc mogut'.

Com hom pot preveure, això podia ésser origen d'ambigüitat, per la qual cosa l'aspecte verbal mig també era expressat mitjançant la forma reflexiva: *se exercere*, *se vertere*..., tot i que entre la veu mitja expressada amb les desinències passives i aquella expressada amb el pronom reflexiu hi havia una diferència de perspectiva: la segona expressava una idea més activa que la primera; amb tot, aquesta diferència va anar desapareixent en època tardana: *Plin. Nat.*, 5, 121:

Myrina quae Sebastopolim se vocat;

Peregr., 27, 3:

Haec ergo dum aguntur, facit se hora quinta.

En aquests dos exemples s'aprecia que les expressions *se vocat* i *facit se* són sinònimes de *vocatur* i *fit*, i anuncien els girs romànics *si chiama*, *si fa notte*, *se llama*, *se hace de noche*, *s'apelle*, *s'anomena*...

El sistema morfològic de les formes de la veu passiva¹ no era pas un sistema propi de la llengua popular, fet provat pels usos plautins de les formes passives. Així doncs, es va procedir a l'eliminació de les formes sintètiques d'aquesta veu verbal. El punt de partença el constituïa el doble sentit d'expressions com *domus clausa est* ('la casa fou tancada' i 'la casa està tancada'). Aquest darrer significat situava el

connectada amb un complement objecte: *vivitur vitam*. Tenim així: *si parla francese, si dorme, si viene, si sa, si sentiva un rumore, non si deve dimenticare...*

¹ El sistema llatí es fonamenta en la distribució lògico-formal dels temps verbals entre el tema d'*infectum* i el tema de *perfectum*. Per als temps d'*infectum* s'usava la construcció sintètica, mitjançant unes desinències específiques (-*r*, -*ris*, -*tur*, -*mur*, -*mini*, -*ntur*), mentre que per als temps de *perfectum* s'utilitzava la construcció analítica, mitjançant la perífrasi amb *esse* i el participi passat.

fet a l'esfera del present i sorgí llavors la necessitat de caracteritzar menys ambiguament les oracions passives situades en el passat, usant les formes compostes de l'auxiliar (*domus clausa fuit*).

D'aquesta reestructuració de la veu passiva en derivaren dos altres fenòmens. Per una banda, la llengua popular optà per expressar la veu mitja mitjançant el pronom reflexiu i per abandonar les formes passives, que s'havien redistribuït. De l'altra, la indeterminació del subjecte, que la llengua llatina clàssica expressava fonamentalment amb formes passives en tercera persona del singular, va haver de manifestar-se amb d'altres mecanismes: d'una banda -com ja hem assenyalat-, amb l'ús gramaticalitzat del substantiu *homo* ('on, hom'); de l'altra, amb el pronom reflexiu *se*, que adquireix significats impersonals, paral·lelament a com ho havia fet la forma passiva.

La problemàtica -si és que es pot anomenar així- sorgeix a partir de la polivalència del pronom *se*. La qüestió, especialment en llengua castellana, ha estat intensament estudiada per la gramàtica tradicional i per les noves escoles de lingüística i -al meu entendre- s'ha perdut el nord a l'hora de classificar i subclassificar les funcions d'aquest pronom i en fer esforços per determinar-ne la gramaticalitat i correcció. Crec que la qüestió és molt més senzilla, si tenim en compte la procedència llatina d'aquest pronom.

Són molts, en efecte, els estudiosos que s'han ocupat de les construccions pronominals (distingint usos reflexius, pseudoreflexius, passius, impersonals, etc...), parant especial atenció en determinats girs, tradicionalment considerats incorrectes o desviats, com són les anomenades oracions anòmales 'impersonals' amb *se* o girs no concertats del tipus 'es ven bolígrafs'¹. Fins a quin punt, em pregunto, pot la gramàtica romànica considerar un gir anòmal o no, si -en el cas de *se* expressant subjecte indeterminat- és el producte d'una construcció on l'ús de la tercera persona del singular era la clau d'aquesta indeterminació?

Aquest tipus de construccions pronominals -el més estudiat i discutit, almenys en llengua castellana- és el que Jan Schroten (1972) anomena *Pseudo-Reflexive Sentences* i les gramàtiques tradicionals acostumen a agrupar-les sota l'epígraf d'oracions impersonals i de passiva reflexa. La descripció que hom generalment proposa d'aquest tipus d'oracions és controvertida. El paradigma que -en línies generals- es considera normal conté oracions que no coincideixen en l'estructura de superfície, com hom pot apreciar en els exemples oferts per M. A. Martín (1979:116):

- (1) se vende el libro
- (2) se venden los libros
- (3) se vende un libro
- (4) se venden libros
- (5) se persigue al ladrón
- (6) se persigue a los ladrones
- (7) se busca criado

¹ Em remeto a la bibliografia oferta per M.A. Martín Zorraquino (1979:385-408) per considerar-la prou àmplia i representativa. En aquest sentit un dels treballs més esclaridors, especialment pel que fa a aquest tipus d'expressions 'impersonals', és el que proposa Nelson Cartagena (1972).

- (8) se buscan criados
- (9) se ve que el chico trabaja
- (10) se ve que la chica trabaja y que el chico le ayuda
- (11) se canta de seis a siete de la tarde
- (12) se vive bien en España

Nelson Cartagena (1972:135-140) hi distingeix dos tipus diferents: les construccions pronominals de subjecte indeterminat (oracions 5, 6, 9, 10, 11 i 12) i les de subjecte passiu indeterminat (oracions 1, 2, 3, 4, 7 i 8). Entre un grup d'oracions i altre les diferències no resideixen només en les estructures superficials (si concorden o no el sintagma nominal i el verb -com es considera habitualment-), sinó que les diferències afecten la interpretació que els parlants elaboren de la realitat extralingüística. Les oracions que no presenten concordança expressen el fet que l'agent és una persona o grup de persones no especificades, mentre que les oracions que presenten concordança ('els carrers es veuen molt foscos') són molt properes a aquelles construccions pronominals que contenen subjectes inanimats, representatives de processos intransitivats ('es van trencar els ous').

Les vacil·lacions existents per a la concordança ('es ven llibres/es venen llibres') posen de relleu la varietat dels matisos significatius que poden adquirir les tradicionals construccions 'impersonals' amb *se*. Per tant, al meu entendre, les disquisicions a propòsit de la normalitat o anormalitat de la concordança entre SN i verb em semblen fora de lloc. I fins i tot gosaria afirmar -tenint en compte els precedents indoeuropeus, grecs i llatins- que la forma genuïna seria la construcció no concertada, amb el verb en tercera persona del singular, i que les construccions concertades només serien acomodacions populars d'aquella primera estructura. En aquest sentit Gerhard Rohlfs (1967²:234) afirma que, pel que fa a la llengua italiana, el toscà popular prefereix la construcció no concertada: *si lava i piatti*; i el mateix pot dir-se dels altres dialectes septentrionals, mentre que als meridionals el verb acostuma a posar-se en plural. Ambdues formes són vàlides en la llengua literària. Indubtablement -insisteix Rohlfs- *si vede le stelle* (= *videtur stellas*) és la forma més antiga i originària, mentre que *si vedono le stelle* és una innovació neollatina.

Maria Antònia Martín (1979:121) des d'una perspectiva generativista sembla haver arribat a unes conclusions semblants: el pronom reflexiu és, en aquest tipus de construccions 'impersonals', un element lingüístic gramaticalitzat o quasi gramaticalitzat. Es caracteritzen per contenir en llurs estructures profundes 'agentius humans no especificats' i han de construir-se amb verbs que estiguin marcats positivament per a aquestes categories i els SN de les quals siguin humans i no especificats.

Segons Bello (1958⁵:791-795) les construccions anomenades impersonals amb *se* són proposicions quasi-reflexes regulars o irregulars de tercera persona que equivalen a perífrasis passives sense agent exprés. Així, defensa les construccions concertades ('se venden botellas') perquè considera que el membre nominal és el seu subjecte gramatical (= 'las botellas son vendidas'), i rebutja en conseqüència el gir no concertat ('se vende botellas'). La proposta de Bello no és acceptada, tanmateix, per molts (i jo m'hi incloc).

A l'altre extrem hi trobem Carlos Otero (1972; 1973), que postula que l'anomenat ús anòmal no concertat ('se vende libros') és molt més freqüent a la llengua parlada i fins i tot escrita del que han pretès la majoria dels gramàtics tradicionals.

Al meu entendre cal distingir clarament, d'una banda, les oracions quasi-passives -que no són impersonals- ('aquestes píndoles s'empassen fàcilment'); de l'altra, les oracions impersonals concertades ('s'han estès rumors de guerra'); i finalment les anomenades oracions impersonals no concertades, que són per als parlants estructures actives en què un agent humà sobreentès executa una acció ('es demana bones referències').

En la majoria dels casos, els lingüistes generativistes -entre els quals cal destacar R. L. Hadlich (1971), C. Otero (1972) i H. Contreras (1973)-, exceptuant Schroten (1972), proposen per a aquestes darreres oracions un sistema de regles transformatives segons les quals el pronom *se* sorgeix com un substitut d'un sintagma nominal (humà i no especificat) en l'estructura profunda, que encarna el subjecte lògic de la frase. És a dir, es postula que el *se* de les oracions 'impersonals' és diferent del *se* reflexiu, ja que representa simplement un subjecte subjacent sobreentès.

Gili Gaya (1970⁹) assenyala encertadament que la vacil·lació present entre 'se venden botellas' i 'se vende botellas', tan discutida pels gramàtics, depèn del fet que prevalgui la idea que les ampolles són venudes ('impersonal' passiva), concertant el verb amb el seu subjecte passiu, o del fet que ho faci un subjecte indeterminat ('impersonal' activa): 'se vende botellas'.

Aquesta doble interpretació passiva/activa confirma, doncs, que el paradigma de les construccions impersonals amb *se* revela la possibilitat que la llengua ofereix als parlants d'enfocar de manera diversa una mateixa realitat extralingüística.

M Teresa Quintillà i Zanuy
I.E.S. Almenar
Espadós, s/n
E-25126 Almenar

BIBLIOGRAFIA

- BELLO, A.; CUERVO, J.R. (1847): *Gramática de la lengua castellana*, Buenos Aires: Sopena 1958⁵.
 BENES, P. (1971): *Phrases à agents indéterminés dans le Nouveau Testament*, Brno.
 BENVENISTE, E. (1966): *Problemas de lingüística general*, Mèxic: Siglo XX, 1972².
 CARDONA, G.R. (1991): *Diccionario de lingüística*, Barcelona: Ariel.

- CARTAGENA, N. (1972): **Sentido y estructura de las construcciones pronominales en español**, Concepción:Publicaciones del Instituto Central de Lenguas de la Universidad de Concepción (Chile).
- CONTRERAS, H. (1973): *Grammaticality versus acceptability: the Spanish se case*, a: *Linguistic Inquiry* 4,1(1973), pp. 83-88.
- ERNOUT, A.; MEILLET, F. (1951): *Syntaxe Latine*, Paris:Klincksieck 1972².
- GILI GAYA, S. (1943): **Curso superior de sintaxis española**, Barcelona: Biblograf 1970⁹.
- HADLICH, R.L. (1971): **A transformational Grammar of Spanish**, Prentice-Hall:Englewood Cliffs.
- HERNÁNDEZ, C. (1975): *Las categorías de persona y número en el verbo español*, a: **REL (=Revista Española de Lingüística)** 51(1975), pp. 121-137.
- LÖFSTEDT, B. (1965-1966): **Die subjektlose 3. Person im Lateinischen**, Kungl. Humanistika Vetenskaps-Samfundet i Uppsala:Arbok.
- MARTÍN ZORRAQUINO, M.A. (1979): **Las construcciones pronominales en español**, Madrid:Gredos.
- MEILLET, A. (1948): *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris:Champion.
- MONTEIL, P. (1970): **Eléments de phonétique et de morphologie du latin**, Paris:Nathan.
- MULLER, H.F. (1929): *The passive voice in Vulgar Latin*, a: **Romanic Review** 15(1929), pp. 369-377.
- OTERO, C. (1972): *Acceptable ungrammatical sentences in Spanish*, a: **Linguistic Inquiry** 3,1(1972), pp. 233-242.
- (1973): *Agrammaticality in Performance*, a: **Linguistic Inquiry** 4,4(1973), pp. 551-562.
- ROHLFS, G. (1949): **Grammatica storica della lingua italiana e dei suo dialetti. Morfologia**, Torino:Einaudi 1967².
- RONCONI, A. (1959): **Il verbo latino. Problemi di sintassi storica**, Florència:Felice le Monnier.
- SCHROTEN, J. (1972): **Concerning the deep structures of Spanish Reflexive Sentences**, Den Haag:Mouton.

RESUM

El present article pretén donar una visió panoràmica dels mecanismes d'expressió de la indeterminació del subjecte, amb la intenció, d'una banda, de distingir les oracions impersonals i les oracions amb subjecte indeterminat i, de l'altra, defensar que les arrels llatines de les construccions pronominals no concertades a les llengües romàniques demostrin llur legitimitat i correcció gramaticals.

SUMMARY

The Indetermination of the Subject in Latin and in Romance Syntax

This paper shows the latin mechanisms to denote the indetermination of the subject. The authoress aims to distinguish between the impersonal sentences and the sentences without knowed subject. Finally, the authoress tray to demonstrate that the latin origin of the 'impersonal' sentences with the pronoun *se*, shows their grammatical legitimacy, although the traditional grammar has consideredated them incorrect.